

Віталій Козюба

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ У ХХІ СТОЛІТТІ (до 10-ліття початку останніх розкопок)

У статті йдеться про маловідомі обставини та труднощі, що супроводжували археологічні дослідження Десятинної церкви в 2005–2011 роках.

Ключові слова: Десятинна церква, розкопки, фундаменти, павільйон.

В статье приводятся примеры малоизвестных обстоятельств и трудностей, которые сопровождали археологические исследования Десятинной церкви в 2005–2011 годах.

Ключевые слова: Десятинная церковь, раскопки, фундаменты, павильон.

The article describes the little-known circumstances and difficulties surrounding the archaeological researches of the Desyatynna church in 2005–2011.

Keywords: Desyatynna church, excavations, foundations, pavilion.

У липні 2015 року виповнюється 10 років від початку масштабних археологічних досліджень Десятинної церкви і прилеглої до неї території. Результати цих розкопок, що тривали у 2005–2011 роках, поступово вводяться до наукового обігу. Короткі звіти про роботу за кожний рік було представлено у відповідних випусках «Археологічних досліджень в Україні». Уже вийшло друком кілька десятків статей, у яких опубліковано знайдені під час розкопок Десятинної церкви різноманітні категорії знахідок або подано нову інформацію щодо архітектури пам'ятки, її оздоблення, історії цієї території. Ця робота продовжуватиметься і в майбутньому, адже досі триває процес обробки знахідок і осмислення отриманих результатів польових досліджень.

Водночас проведені розкопки супроводжувалися великою кількістю так званих робочих моментів, коли дослідникам довелося вирішувати питання і проблеми, які не мали відношення до наукових пошуків, але безпосередньо впливали на хід робіт. Про деякі з них автор, як очевидець і учасник подій, хоче розповісти читачеві.

За розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.03.2005 року № 60-р «Про проведення археологічних досліджень на земельній ділянці із залишка-

ми фундаменту Десятинної церкви» у 2005 році було розпочато нове дослідження видатної пам'ятки архітектури X ст. – Десятинної церкви.

Дослідження проводила Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України (кер. – Г.Ю. Івакін). У роботі експедиції, крім співробітників Інституту археології (В.К. Козюби, О.В. Комара, О.В. Манігди), взяв участь дослідник давньоруської архітектони зі Львова Ю.В. Лукомський (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича). Значну допомогу у вивченні й фіксації архітектурних решток експедиція отримала від російських колег з Державного Ермітажу м. Санкт-Петербурга – О.М. Іоаннісяна, Д.Д. Йолшина, П.Л. Зикова. До розкопок Десятинної церкви було залучено студентів кількох українських вишів, українських та російських волонтерів.

На початку робіт (липень 2005 року) місце давньої Десятинної церкви являло собою майданчик із трасуванням плану церкви (з червоного каменю), реконструйований у 1982 році до 1500-літнього ювілею міста Києва. Кам'яні стрічки плану мали певну висоту і здіймалися над поверхнею, а проміжки між ними були засипані землею та вкриті газоном. Тільки в південно-західному куті храму під склом експонувався

відрізок основи давньої стіни храму, який, фактично, виходив на поверхню (іл. 1).

Місце розкопок по периметру було оточене дерев'яним парканом. Оскільки головним підрядником робіт була реставраційна організація, а Інститут археології виконував роботи як субпідрядник, у деяких питаннях доводилося достатньо довго шукати порозуміння. Наприклад, через ігнорування пропозицій, висловлених археологами, робітникам двічі (!) довелося пересувати лінію паркану – на захід від церкви ближче до липи (щоби розкрити пілон XII ст. перед західним фасадом храму) та на північний захід від храму, аби дослідити давній рів Старокиївського городища X ст.

У липні–серпні на площі давнього храму та перед його західним фасадом було закладено 14 шурфів, після чого розпочався демонтаж згаданої кам'яної вимостки плану храму. Червоний камінь та плити доріжок робітники за допомогою ломів вибрали та складували в одному із закутків території, а нашарування бетону, асфальту, гравію, засип розкопу М.К. Каргера 1938–1939 років (здебільшого засипаний ґрунтом, насиченим сміттям – битою цеглою, шлаками – відходами котелень тощо) було видалено за допомогою екскаватора (іл. 2). При цьому виникло непорозуміння – молода дівчина-кореспондент однієї із центральних газет, навіть не звернувшись до науковців за інформацією, опублікувала статтю під промовистою назвою «Екскаватором по Десятинній». Згодом редакції поважного видання довелося вибачитися за непрофесійні дії своєї співробітниці.

У вересні, після виїмки баласту, зі східного та північного боків майданчика з бетонних блоків було закладено підмурок велетенського павільйону, який, за задумом замовників, мав оберігати розкриті давні фундаменти церкви від опадів (іл. 3). Спочатку навіть передбачалося, що в ньому буде штучне освітлення і підігрів, які мали б забезпечити безперервність розкопок навіть у зимовий період.

Павільйон складався з металевого каркаса і мав скляні бокові стінки і опуклий дах, вкритий великими листами пластику. Його довжина складала 40 м, але він не зміг накрити всю площу давнього храму. Ширина павільйону становила 30 м і не закрила навіть збереженої ділянки фундаменту біля північно-західного кута храму. Гідроізоляція даху цієї споруди була слабкою, а питання про десятки кубів води, які збирала величезна площа даху павільйону і які через ринви й кутові і проміжні водостічні труби потрапляли до основи так званої захисної споруди, взагалі не було вирішене в її проекті. Тому нам часто доводилося підставляти ємності всередині павільйону, щоби вода, яка крапала з великої висоти, не руйнувала давню кладку або не залишала слідів на дні розкопу. Утім, після великих дощів вода заливала частину розкопу всередині павільйону і співробітникам експедиції доводилося її вичерпувати (іл. 4).

На зиму фундаменти Десятинної церкви всередині павільйону бралися в дерев'яний каркас і вкривалися скловатою (іл. 5). У такий спосіб вдавалося зменшити різницю температури повітря і самих фундаментів, щоби запобігти руйнації останніх.

Узимку в павільйоні була фактично та сама температура, що й надворі, а ось влітку, через парниковий ефект, вона сягала +55°C. Через високу температуру й вологість площа всередині павільйону навесні швидко заростала бур'яном, і кожний новий сезон розкопок починався з прополювання (іл. 6). Крім того, щороку на початку робіт нам доводилося знімати частину скляних стінок павільйону, щоби знизити температуру і вологість всередині нього, які погано впливали на автентичні залишки храму і значно ускладнювали проведення там земляних та інших робіт. Восени, відповідно, відбувався зворотний процес.

За два-три сезони дах павільйону почав швидко руйнуватися. Протікання стали потужнішими, а 2009 року сильний вітер зірвав кілька листів даху, у якому після цього утворилася величезна діра. Екс-

педиція звернулася за допомогою до всіх знайомих, і був знайдений тимчасовий вихід – нам привезли старий рекламний банер, який висів десь на будівлі, і таким чином вдалося накрити пошкоджену ділянку даху. У лютому 2010 року випала велика кількість снігу, і конструкція павільйону не витримала його ваги – залізне риштування даху лопнуло і покрівля провалилася всередину (іл. 7, 8).

Ще раніше, коли вже стало зрозуміло, що павільйон не виконує функції захисту фундаментів від несприятливих погодних умов, роботу експедиції було організовано так, аби ґрунт із нових розкопів переносився / перевозився на ношах і тачках до фундаментів західної та південної стін храму. Цим ґрунтом засипалися вже повністю обстежені залишки Десятинної церкви. Наступні події з руйнації павільйону підтвердили своєчасність цих консерваційних заходів.

Незважаючи на багаторазові звернення до чиновників, здійснити демонтаж зруйнованого павільйону не вдалося, він простояв увесь польовий сезон 2010 року. Нам довелося працювати прямо серед цих небезпечних руїн, самотужки розчищаючи окремі ділянки для досліджень (іл. 9). Особисто мені було соромно, оскільки територію Національного музею історії України влітку традиційно відвідувало багато іноземних туристів, які, через недолугість і байдужість чиновників, бачили цю руїну. Рештки павільйону було демонтовано лише влітку 2011 року.

Дуже інформативним у науковому плані виявився розкоп 5, розташований на північний захід від Десятинної церкви. У його площі було досліджено дуже потужний рів Старокиївського городища часів княгині Ольги та князя Святослава. Рів було засипано ще перед будівництвом Десятинної церкви. У цьому місці було знайдено різночасові об'єкти – язичницького (поховання, споруди), давньоруського (братська могила загиблих під час захоплення Києва монголо-татарами у 1240 році) та пізньосе-

редньовічного часів. Серед найвагоміших знахідок із цього розкопу – найбільший зі збережених фрагмент фрескового розпису Десятинної церкви кінця X ст., дві плінфи з написом «ЩИ» кінця X – початку XI ст., побутові речі мешканців Старокиївського городища, які разом зі сміттям потрапили в давній рів.

Рів було розкопано поперечною смугою завширшки 6 м на всю його ширину (майже 20 м) і глибину, яка становила близько 8 м від сучасної поверхні. Усю роботу виконували вручну, з ланцюговим викиданням землі на більш високий рівень. Уявлення про потужність давнього рову дають наші ілюстрації (іл. 10). В іншому місці, ближче до схилу Старокиївської гори, наприкінці розкопок було розкрито невелику іншу ділянку рову, точніше, його зовнішнього краю, розташованого на глибині «всього» 4 м (іл. 11).

Восени 2011 року археологічні роботи з дослідження Десятинної церкви було завершено. Збережені ділянки давніх фундаментів були засипані силами експедиції (іл. 12). Наближалася зима, і постало питання термінового засипання всієї площі розкопок. Воно узгоджувалося протягом місяця, у тому числі із залученням преси, аж поки не випав сніг (іл. 13). Тільки в останні дні перед Новим роком було проведено консервацію, під час якої низ розкопів було засипано шаром річкового піску (іл. 14) потужністю 2 м, а верх – глинистим ґрунтом (іл. 15), який мав запобігти проникненню поверхневих вод до фундаментів та інших частин давньої споруди.

Описаний перебіг подій технічного характеру довкола розкопок Десятинної церкви засвідчив, що в нашій країні «полюбляють» починати масштабні проекти, а потім не знають, як їх завершити. Мова йде не стільки про фінансування, скільки про некомпетентність і байдужість чиновників, які не бачать цілісності тієї справи, якою вони займаються. Сподіваюся, що в майбутньому значущі проекти реалізовуватимуться лише професійними кадрами.

Іл. 1. Загальний вигляд викладки плану фундаментів Десятинної церкви. На передньому плані під склом – експонування частини збережених фундаментів. Видно місця перших шурфів. Липень 2005 р.

Іл. 2. Екскаватор прибирає бетонну заливку, що розташовувалася в основі викладки 1982 р. плану Десятинної церкви. Серпень 2005 р.

Іл. 3. Місце Десятинної церкви після зняття верхнього баласту. Видно збережені фундаменти X ст. Уже встановлено бетонні блоки підмурків майбутнього павільйону. Паркан ліворуч вже пересунуто. Вересень 2005 р.

Іл. 4. Співробітники експедиції (зліва направо) Д. Йолшин, О. Комар і Ю. Лукомський вичерпують воду з-під фундаментів Десятинної церкви всередині павільйону після чергової зливи. 2006 р.

*Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаем столько, сколько помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus*

Лл. 5. Утеплювання давніх фундаментів на зиму. Листопад 2005 р.

Лл. 6. Початок засипання фундаментів всередині павільйону. 2009 р.

Лл. 7. Снігові замети біля павільйону. Лютий 2010 р.

Лл. 8. Внутрішній простір павільйону після руйнації даху. Лютий 2010 р.

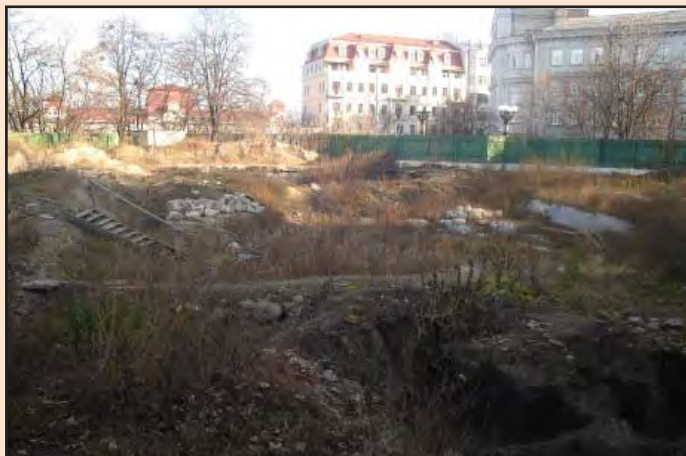
Лл. 9. Початок досліджень на одній з ділянок усередині зруйнованого павільйону. Червень 2010 р.

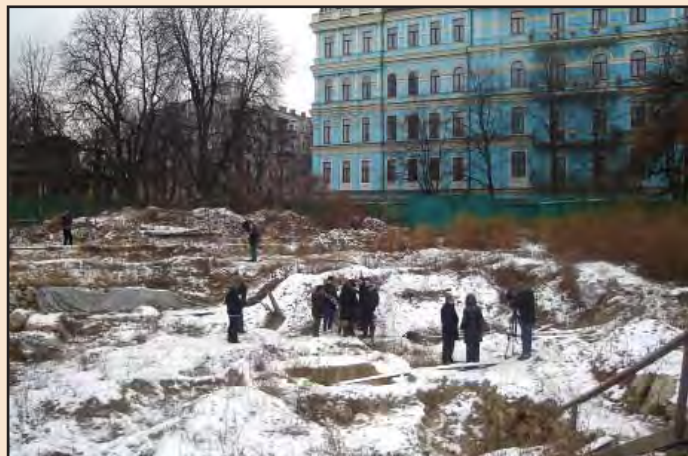
**Лл. 10. Найглибша ділянка рову. Рейки біля стінок мають висоту 4 м.
1 – О. Комар, О. Манігда і В. Івакін;
2 – В. Козюба**

Лл. 11. О. Комар креслить стратиграфію зовнішнього краю рову X ст. Старокиївського городища. Серпень 2011 р.

*Лл. 12. Загальний вигляд місця розкопок після їх завершення.
2 грудня 2011 р.*

*Лл. 13. До питання негайної консервації розкопу долучилися журналісти.
23 грудня 2011 р.*

*Лл. 14. Консерваційне засипання розкопу піском зверху.
26 грудня 2011 р.*

*Лл. 15. Консерваційне засипання розкопу глиною зверху.
26 грудня 2011 р.*